

AURELIJA MYKOLAITYTĖ

Kultūrinės traumos atšvaitai Romualdo Granausko romane *Dubury*s ir Ramūno Klimo romane *Maskvos laikas*

Anotacija: Straipsnyje siekiama įsigilinti į kultūrinės traumos apraiškas šiuolaikinėje lietuvių literatūroje analizuojant du romanus, publikuotus jau XXI a. pradžioje, taigi praėjus daugiau nei 20 metų nuo Nepriklausomybės atkūrimo: Romualdo Granausko *Dubury*s (išleistas 2003) ir Ramūno Klimo *Maskvos laikas* (2005). Skirtingų kartų rašytojai gręžiasi į sovietinę praeitį ir bando atskleisti esminius jos bruožus, gilinasi į to laiko palikimą. Abiems autoriams rūpi išsiaiškinti ne tiek tai, kas įvyko, bet labiau – kokios sovietmečio nuosėdos pasiliko žmonių sąmonėje, jausmuose ir emocijose, kaip šis laikas paveikė lietuvių identitetą. Romanai liudija sudėtingą kultūrinę traumą: Granauskas labiau pabrėžia žmogaus jausmų ir emocijų sutrikimus, savižudišką elgesį, Klimas – intelektinę disharmoniją, individo dvasios nestabilumą. Šie tekstai – tai kartu nuoroda ir į mūsų laiką, bandantį atrasti ryšį su nesena praeitimi, kurios skausmingos patirtys ilgai buvo nutylimos.

Raktažodžiai: kultūrinė trauma, sovietmetis, savimonė, atmintis, šiuolaikinis romanas.

*Mes gimėm toj šaly. Dabar, kai ją paliekam,
Nedrįstam atsigręžt, nelyginant Orfėjas.*¹

Tomas Venclova

Įdomu traumos aspektu patyrinėti tuos šiuolaikinius romanus, kurie ne vieno recenzento buvo įvertinti kaip apibendrinantys sovietmečio patyrimą, sukūriantys visuminį to laiko paveikslą: tai Romualdo Granausko *Dubury*s ir Ramūno Klimo *Maskvos laikas*, vaizduojantys tragiškus žmonių likimus sovietmečiu.

1 Tomas Venclova, *Reginys iš alėjos*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 21.

Trauminė atmintis aktualizuota Nerijaus Brazausko, Ramunės Bleizgienės straipsniuose², kitų tyrėjų darbuose, kuriuose analizuotos sovietmečio praktikos³. Psichologė Danutė Gailienė monografijoje *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu* (2008) įvardija sovietmečio refleksijos stoką mūsų visuomenėje: „Kol kas mūsų santykis su praeitim yra silpnas ir veikiau reiškiasi kaip kultūriniai kompleksai. Mes neapmąstėme savo praeities kaip laisvi ir brandūs žmonės.“⁴ Pasitelkiant fenomenologinį–hermeneutinį metodą šiame straipsnyje⁵ siekiama įsigilinti į Granausko ir Klimo romanų personažų pasaulius, atskleisti epochinių lūžių pasekmes kultūroje ir žmogaus pažeistumą.

Kultūrinės traumos samprata

Pasak lenkų sociologo Piotro Sztompkos, kultūrinė trauma yra kultūriškai interpretuota žaizda, padaryta kultūriniame audinyje⁶. Šį apibrėžimą papildoma Jeffrey C. Alexanderis, kuris kultūrinę traumą apibrėžia kaip pertrūkį, pažeis-

-
- 2 Nerijus Brazauskas, „Pietų Lietuvos partizanų srities rezistentų negrožinė literatūra kaip trauminė atmintis“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 14, 2012, p. 164–179, Ramunė Bleizgienė, „Traumos atminties vietos Gabrielės Petkevičaitės–Bitės *Spaudos leista* ir Jono Biliūno *Liūdna pasaka*“, *Žmogus ir žodis*, Nr.13, 2011, p. 30–39.
  - 3 *Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; *Nevienareikšmės situacijos: Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; *Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012; Violeta Davoliūtė, *Sovietų Lietuvos kūrėjai ir griovėjai: Atmintis ir modernybė po Antrojo pasaulinio karo*, Vilnius: Mintis, 2016, ir kt.
  - 4 Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius: Tyto alba, 2008, p. 180.
  - 5 Šis tyrimas yra ankstesnių mano straipsnių, kuriuose aktualizuota trauminė sovietmečio atmintis, tęsias. Žr. Aurelija Mykolaitytė, „Sovietmečio atminties perkūrimas šiuolaikinėje kultūroje“ (2016), „*Homo sovieticus* šiuolaikinėje autobiografinėje prozoje“ (2016), „Juozo Glinckio dramaturgija: traumas naratyvai“ (2016), „Sovietinės okupacijos refleksija S. Čiurlionienės–Kymantaitės dramoje „Tie metai““ (2015), „Šiuolaikinė drama: bandymas įvertinti sovietmetį“ (2016), „Trauminės atminties atšvaitai šiuolaikinėje lietuvių dramaturgijoje. Vidmanto Bartulio „Pamokslas žuvims““ (2013).
  - 6 Piotr Sztompka, „Cultural Trauma. The Other face of Social Change“, in: *European Journal of Social Theory*, Sage Publications: London, 2000, p. 458.

džiantį kolektyvinį tapatumą⁷. Ši traumos samprata išsirutuliojo iš ankstesnių traumos tyrimų, kurių ypač pagausėjo XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje. Tai kolektyviniai mokslo darbų rinkiniai: *Trauma: Exploration in Memory* (1995), *Extremities: Trauma, Testimony, and Community* (2002), monografijos: Laurie Vickroy *Trauma and Survival in Contemporary Fiction* (2002), Anne Whitehead *Trauma Fiction* (2004), Gabriele Schwab *Haunting Legacies: Violent Histories and Transgenerational Trauma* (2010) ir kt. Kaip pastebi kultūros traumos teoretikas Sztompka, „[g]imė naujas diskursas, *traumos diskursas*, ir jis iš lėto tampa dominuojančiu socialiniuose ir humanitariniuose moksluose“⁸.

Vieni pirmųjų trauminę atmintį ėmė tyrinėti psichologai ir sociologai. 1980 m. oficialiai pripažintas potrauminio streso sutrikimas: išsiaiškinta, kad traumos palieka pėdsakus žmogaus psichikoje, ankstesni patyrimai prasiveržia prisiminimuose ir sapnuose. Susidomėta autobiografiniais pasakojimais, kuriuose ypač raiškiai paliudytas žmonių psichikos nestabilumas: sociologų tyrimuose pradėta remtis tokiomis gyvenimo istorijomis, kurios atskleidė, kad traumos gali pažeisti net kelias kartas.

Šiuo metu daugėja tyrimų, kuriuose nagrinėjamas antrosios kartos fenomenas: pasak traumos teoretikės, JAV Kolumbijos universiteto profesorės Mariane Hirsch, ankstesnės kartos prisiminimai apie praeitį perduodami tiems, kurie to nepatyrė. Pasitelkiama poatminties sąvoka, kuria apibrėžiama „trauminių žinių ir patirčių perdavimo struktūra generacijos viduje ir tarp generacijų“⁹. Hirsch nurodo gana platų istorinį kontekstą, kuris gali būti susijęs su atminties perdavimo procesais: tai Holokaustas, Antrasis pasaulinis karas, Vietnamo karas, „purvinasis karas“ Argentinoje, Pietų Afrikos apartheidas, komunistinis teroras Sovietų Sąjungoje ir Rytų Europoje, Armėnijos ir Kambodžos genocidai¹⁰. Tokie trauminės atminties tyrimai įgalina analizuoti tekstus, kurie yra kuriami šiuolaikinių autorių, nepatyrusių istorinių kataklizmų¹¹.

Trauma vis dažniau suvokiama ne tik kaip paliečianti atskirą individą, jo šeimą, artimuosius, giminę, bet ir kaip pažeidžianti visuomenę, paveikianti kultūrą.

7 Jeffrey C. Alexander, „Toward a Theory of Cultural Trauma“, in: *Trauma and Collective Identity*, by Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, and Piotr Sztompka, Berkeley: University of California Press, 2004, p. 16.

8 Piotr Sztompka, *op. cit.*, p. 450.

9 Mariane Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today*, Nr. 29 (1), 2008, p. 106.

10 *Ibid.*, p. 104.

11 Poatminties konceptas ir jo taikymo galimybės lietuvių literatūroje aptartos mano straipsnyje „Sovietmečio atminties perkūrimas šiuolaikinėje kultūroje“, *Lituanistica* (2016, t. 62).

Sztompka pabrėžia: „[a]tskiri žmonės neišranda reikšmių, bet greičiau jas atsi- renka iš kultūrinės aplinkos ir pritaiko galimai traumuojantiems įvykiams. Tai- gi traumuojantis įvykis visada yra kultūrinė konstrukcija.“¹² Traumos koncepto svarbą liudija vis gausėjantys kultūrinės traumos tyrinėjimai: atskirų žmonių gy- venimai aprėpia tai, kas vyksta visuomenėje, individualios traumos padeda įvar- dyti kultūrinės aplinkybes, kurias tenka patirti žmonių grupėms. Estijoje tokius tyrimus paskelbė kultūrologė Aili Aarelaid-Tart¹³, Lietuvoje bene daugiausia kultūrinės traumos tema rašo sociologė Irena Štutienė.

Vienas pirmųjų Europoje apie tai, kas traumos teoretikų vadinama istorijos pertrūkiu, prabilo lenkų rašytojas Czesławas Miłoszas. Jo knyga *Pavergtas protas* (parašyta 1951, išleista 1953, labai greitai išversta į anglų, prancūzų, vokiečių kalbas) tapo liudijimu Vakarų pasauliui apie tai, ką išgyvena Vidurio ir Rytų Europa. Rašydamas apie Baltijos šalių likimą skyriuje „Baltai“ egzilio autorius pabrėžė, kad tai, kas vyksta sovietams pavaldžioje erdvėje, primena Paskutinįjį Teismą¹⁴. *Pavergto proto* kontekste minėtina lietuvių išeivių diskusija, pasiro- džiusi 1978 m. *Metmenų* žurnale provokuojančiu pavadinimu: „Ar jau išsimikli- nome būti prispaustais?“

Lietuvoje tokių sovietmečio atminties tyrimų iki pat Nepriklausomybės laiko negalėjo būti. Apie skaudžias patirtis bijota pasakoti net patiems arti- miausiems žmonėms. Literatūrologė Jūratė Sprindytė liudija: „Tėvai buvo kaip užrakinti – užsiutom burnom. Kai aš kartais kuo nors suabejodavau ar ko pa- klausdavau, jie man sakydavo: Užaugsi, gal ką suprasi, o gal tau to ir nereikės.“¹⁵ Skaudžios patirtys galėjo prasiveržti nesąmoningai, pavyzdžiui, per sapnus: „Visi šeimos nariai žinojo, kad jinai [teta – AM] sapnuoja, kaip ją gauda vežti į Sibirą. Pastovus košmaras tęsėsi iki pat mirties.“¹⁶ Šią nutylėjimų strategiją pirmiausia pastebėjo Holokausto aukų šeimų tyrėjai – nuo vaikų buvo slepiami patys sun- kiausio išgyvenimai. Ypač įtaigiai tai atskleista Izraelio ir JAV dokumentiniame filme „Sunumeruotieji“ („Numbered“; 2012), kuriame liudijamos Auschwitzą patyrusių kalinių šeimų istorijos. Panašūs reiškiniai reflektuojami ir tyrimuo-

12 Piotr Sztompka, *op. cit.*, p. 457.

13 Aili Aarelaid-Tart, *Cultural Trauma and Life Stories*, Aleksanteri Institute, 2006.

14 Czesław Miłosz, *Pavergtas protas*, iš lenkų kalbos vertė Almis Grybauskas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011, p. 254.

15 *Nevienareikšmės situacijos*, p. 252.

16 *Ibid.*, p. 269.

se apie sovietmetį: knygoje *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose* rašoma apie „sudėtingą tiek visuomenės, tiek grupių, tiek šeimų ar individo lygmens ‚pamiršimų‘ ir atminties dialektiką“¹⁷. Istorikė Dalia Kuodytė daro prielaidą, kad visose pokomunistinėse šalyse vyrauja „vartotojiškas požiūris į šią skausmingą patirtį“¹⁸. Net ir praėjus daugiau kaip ketvirčiui amžiaus po Nepriklausomybės atkūrimo, sovietmečio traumos nėra suvoktos kaip sunkios žaizdos, kurias reikėtų gydyti. Greičiau pasitelkiamos ne aktyvios kultūrinės traumos įveikos strategijos, o pasyvios, kurios iš esmės nekeičia situacijos, tik dar labiau gilina kultūrinę destrukciją: tai traumų ritualizavimas (oficialūs minėjimai, paminklai) ar tiesiog nutylėjimas manant, kad viskas savaime išsispręs.

Tokiame kontekste literatūros tekstai, liudijantys apie sovietmetį, tampa labai svarbūs, nes jie užpildo kultūrinį vakuumą, leidžia iš naujo aptarti tai, kas praeityje buvo skaudžiausia. Tie žmonių gyvenimai, kurie atsiduria jos akiratyje, leidžia įsigilinti į mūsų pačių pasaulį, atskleisti mūsų savijautą ir kompleksus. Tokių savęs, savo kultūros interpretacijų lietuvių literatūroje galėtume atrasti ne vieną: tekstai padeda atverti praeities įvykių nevienareikšmiškumą atskiro žmogaus gyvenime, kuris skleidžiasi kaip kultūrinio audinio dalis. Sociologas Sztompka pabrėžia kultūros dualumą: kultūra yra ne tik konstruojama, bet ir konstruojanti, taigi ir grožinės literatūros tekstai gali tapti tiek diagnozės įrankiu, tiek efektyvia terapija, stimulu naujai kultūrinei konsolidacijai.

Romualdo Granausko aliuzijos į impotentišką tikrovę

Iš pirmo žvilgsnio Granausko romanas *Duburys* atrodo labai paprastas: tai žmogaus, gimusio 1936 m., gyvenimas nuo pat vaikystės, paauglystės, brandos metų iki mirties duburyje. Akivaizdu, kad rašytojas pasakoja savo kartos istoriją, kuri rutuliojasi ankstyvuojau sovietmečiu ir šiame laike baigiasi: tariamas bendraklasis išnyko nepalikęs jokių ženklų, netgi mirties liudijimo. Jeigu romano autorius būtų bandęs patraukti skaitytoją vien tik tokia nelaimingo gyvenimo istorija,

17 *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, sudarytoja Laima Žilinskienė, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014, p. 12.

18 Dalia Kuodytė, „Traumatizing History“, in: *The Psychology of Extreme Traumatization. The Aftermath of Political Repression*, ed. Danutė Gailienė, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2005, p. 24.

vargiai ar būtų sulaukęs dėmesio: pats rašytojas pratarmėje pripažįsta, kad „jis gyveno taip, kad ir labiausiai norėdamas nieko įdomaus apie jį negalėtum parašyti“¹⁹. Kūrinio įtaiga slypi ne gyvenimo istorijoje, o tame, ką šis pranešimas koduoja, kokį apibendrintą laiko patyrimą ženklina. Aptardama romaną literatūrologė Elena Bukelienė pripažino: „Tekste nėra laikotarpio vertinimų, apmąstymų, analizės, akivaizdžios sovietmečio kritikos. Visumos vaizdas iškyla mąstant apie giluminį kūrinio planą, savo jėgomis darant išvadas.“²⁰ Gyčio Lukšo 2009 m. sukurtas vaidybinis filmas „Duburys“ tik dar labiau akcentavo Granausko romano potekstės turinį: nespalvotoje juostoje skleidžiasi nykus sovietmečio gyvenimas.

Pagrindinis romano veikėjas Jiuozapas Gaučys yra tarsi savojo laiko įkaitas. Simbolinė jau pati klaida varde – minkštumo ženklas kaip nuoroda į paties tuo vardu vadinamo žmogaus „minkštumą“ – nuolankumą, pasidavimą gyvenimo aplinkybėms. Jis nė kiek nesusimąstydamas priima tokį gyvenimo modelį, koks yra padiktuotas pokario tikrovės, ir nė nemano tokiam ritmui priešintis, savaip gyvenimą modeliuoti. Netgi tai, kokią profesiją rinksis, nėra jo paties sprendimas – draugo Vido svajonė, o kai šis žūsta duburyje, jis pats nieko daugiau nesiekia. Panašiai ir su žmonos pasirinkimu – ima tą, kurią jam išrenka jo pirmoji gyvenime moteris Klava. Gaučys primena užsisklendusį romano vienišų Švažą, tik, skirtingai nuo šio, nelaikomas psichiškai nesveiku. Bet jo pasaulis yra autistiškai uždaras: bijo išreikšti jausmus, emocijas, gyvena savo kiaute – ištyli apie tai, kas jį labiausiai skaudina, netgi žmonai nepapasakoja apie Vido žūtį. Kita vertus, didžiulis susidomėjimas knygomis mokyklos laikais ir ėjimas į kiną suaugus liudija slaptą dvasios alkį, kurį siekiama pasotinti. Galima spėti, kad šiame žmoguje potencialiai būta stiprios kūrybinės galios, kuri taip ir neprisiskleidė, nes nebuvo, kas jam pagelbėtų: sovietmečio aplinka tam buvo visiškai nepalanki.

Toks pat uždaras yra ir Gaučio motinos, anksti tapusios našle, pasaulis, apsiribojantis kasdiene rutina: nesibaigiančiais darbais kolchoze, savo pačios mažu ūkeliu. Motina buvo taip įsitraukus į ruošą, kad išvis nedalyvavo sūnaus gyvenime: „Beveik niekada nepaklausdavo, kaip jam sekėsi mokykloje, jokiame klasės tėvų susirinkime per tiek metų nėra buvusi.“²¹ Tai dar vienas pasyvaus, savin užsisklendusio žmogaus poveikslas: motina kaip voverė sukasi darbų sraute, iki

19 Romualdas Granauskas, *Duburys*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, p. 8.

20 Elena Bukelienė, „Tragiškasis Granauskas“, *Literatūra ir menas*, 2003 07 04, p. 12.

21 Romualdas Granauskas, *op. cit.*, p. 31.

pat paskutinės gyvenimo dienos naščiais velka pieną į miestą. Ją išrinka tokia pati mirtis kaip ir Gaučio tėvą – ant geležinkelio bėgių, kurie greičiausiai simboli-zuoja naują sovietinio gyvenimo ritmą, prie kurio nepritampama.

Toks pagrindinių romano veikėjų nuolankus pasidavimas gyvenimo tėkmei nė kiek nebandant jos pakeisti yra pavergtos tautos bruožas. Apie tai yra rašiu-si latvių filosofė Zenta Mauriņa: jos nuomone, pasidavimas lemčiai būdingas visoms tautoms, kurios ilgą laiką buvo okupuotos, priklausė nuo kieno nors kito valios²². Simptomiška yra tai, kad Gaučių šeima sunkiausiu, pokario, metu neturi tėvo, kuris žūsta ant geležinkelio pakeliui į namus: jį pervažiuoja dre-zina. Vadinasi, nebelieka jokio vyriško aktyvaus priešinimosi, veikimo, sūnus nėra skatinamas įgyti daugiau savarankiškumo – priešingai, motina jį norėtų pasilaikyti prie savęs, šalia namų. Pasidavimas lemčiai žymus ir romane, ir jo ekranizacijoje: pasak kino kritiko Skirmanto Valiulio, filme „akivaizdus noras gilintis į veikėjo psichologiją, ieškoti asmenybės paslapties, kai plaukia laikas, bet ir žmogus jame“²³.

Granauskas romane *Duburys* plėtoja dažną savo kūrinių temą: vaizduoja jaunesniosios kartos atitrūkimą nuo kaimo, nuo savo šaknų. Jiuzapas, nors gi-męs dar prieškario kaime, jau nebetekęs dvasinių pagrindų, kurie jį sietų su na-mais, kaimynais: senieji gyventojai išmiršta, į jų vietą atkeliami iš svetur svetimi. Svarbų prasminį krūvį romane turi Jiuzapo ryšys su motina: tai kaip santykis su prigimtaine kultūra, nuo kurios vis labiau tolstama. Simboliška *Duburio* detalė: kaimynai neranda jokio sūnaus adreso, kad galėtų pranešti apie motinos mirtį.

Gaučys ieško sau atsitiktinės buveinės, kuri galėtų tapti jo vieta, bet taip ir neranda. Nors Klaipėda – buvusių svajonių miestas, pagrindinis veikėjas be jokio priešinimosi pasiduoda nykiam bendrabutinio gyvenimo būdai: apsigy-vena kartu su kitais ateiviais, ištraukia į išgertuves, susivilioja lengvai prieina-ma moterimi. Per visą gyvenimo Klaipėdoje laiką jis taip ir nesiryžta pamatyti jūros – jūrinis miestas Jiuzapui lieka be plačių horizontų, uždaras, apibrėžtas gyvenimu bendrabutyje ir darbu vežiojant sunkvežimiu žvyrą. Iškalbus gyveni-mo prie nieko neprisirišant pavyzdys – pirmoji Jiuzapo moteris Klava, kurios vaikų vardai žymi skirtingas gyvenimo Sovietų Sąjungoje vietas. Greičiausiai tokiu personažų negebėjimu niekur išsiskirti rašytojas ironizuoja sovietmečio

22 Zenta Mauriņa, *Latviešu esejas*, Upsala: Dzintars, 1953, p. 156.

23 Skirmantas Valiulis, „Upės paslaptis“, *Kinas*, 2009, Nr. 4, prieiga internetu: http://archyvas.zurnalaskinas.lt/lt/lietuviu_filmoteka/upes-paslaptis.html (žiūrėta 2017 04 02).

žmogaus mentalitetą, paremtą garsiuoju šūkiu: „Mano adresas – ne gatvė, ne namas, mano adresas Tarybų Sąjunga.“

Vietos nereikšmingumą išduoda ir pats Klaipėdos aprašymas: jokių išskirtinių detalių, valdiškos ir namų erdvės be jokios specifikos, nebent tik visuotinis rusų kalbos vartojimas kaip tam tikras Klaipėdos ženklas. Jiuzapas čia virsta Juziku, Marija – Maška: be jokio priešinimosi prisiimama nauja tapatybė, net tarpusavy taip vienas kitą ima vadinti. Rašytojas parodo, kad rusų kalbos dominavimo jaunesnioji karta net nereflektuoja: motiną dar stebina toks svetimųjų antplūdis į miestus, o Jiuzapo – jau ne, jis yra visiškai susitaikęs ir su šia situacija, net per savo vestuves kalba rusiškai, kad suprastų bendradarbis Dimka. Taigi nei savo kaime, nei mokslo metų mieste, nei svajonių Klaipėdoje Jiuzapas nėra savo gyvenimo šeiminkas, o tik nuolankiai paklūsta gyvenimo aplinkybėms, net nebando reflektuoti, kodėl yra vienaip ar kitaip: miestas jam nesuteikia dvasinės emancipacijos, o tik dar labiau prislegia savo gyvenimo standartais. Lyginant šį romaną su Granausko apysaka *Gyvenimas po klevu* (1988), matyti, kad *Duburyje* daug labiau pabrėžiamas pačios aplinkos svetimumas: ir kaimas, ir miestas virsta svetimųjų erdve, kuri iš esmės keičia savimonę.

Bene esminė romane yra Jiuzapo ir Marijos istorija, kurią būtų galima aiškintis kaip savotišką Biblijos intertekstą. Tai, kad žūsta jų taip ir negimęs vaikelis, kurį norėta pavadinti Vidu, liudija svajonių išsipildymo negalimumą, tokio gyvenimo beprasmybę. Į pasaulį ateina ne išganymas, ne viltis, o, priešingai, visiškas nusivylimas, suvokimas, jog neįmanoma būti vyru, gebančiu kurti gyvenimą. Iš esmės Jiuzapas nėra rūpestingas savo šeimos globėjas, o tik tarsi prašalaitis: butu pasirūpino jo žmona Maša, net būdama nėščia ji ėmėsi uždarbiauti, kad galėtų geriau gyventi naujuose namuose. Šiame romane visi vyrai vaizduojami kaip jau negebantys būti atsakingi už šeimą. Tai liudija žmonos Maškos gyvenimo istorija: girtuoklis tėvas, nesirūpinantis savo vaikais, brolis, dėl svaigalų galintis išduoti savo seserį. Gyvenimas atsiskleidžia vien savo fiziniu pavidalu, vienintelė vyrų saviraiškos erdvė yra alkoholis ir moterys. Visiškai įtikina tokios ribotos egzistencijos griūtis – impotencija, kurią išprovokuoja sąmonės nekontroliuojamos emocijos. Persekiojantys kraujo vaizdiniai – ne tik nuoroda į kūdikio žūtį, bet ir į kruvinas tėvo pėdas, į patį kruviną pokario laiką. Tai emocinio pažeistumo pasekmės, lemiančios vidinę žmogaus destrukciją, savinaiką. Per tokią tragišką vyro ir moters istoriją piešiamas pats sovietmetis, kuris gali būti interpretuojamas kaip bergždzias laikas, impotentiška tikrovė:

nors Jiuzapas negeba reflektuoti viso šio laiko beviltiškumo, bet beprasmybę jis išgyvena grynai fiziškai, per impotenciją, kuri jį pastūmėja į savižudybę.

Vis dėlto simboliškiausias romane yra jo pavadinimas. Romanas yra apie duburį, kuris nusineša svajotojo Vido gyvybę, o galiausiai ir Jiuzapo. Jau vien fonetinė šio žodžio išraiška skamba kaip grėsmingas užkalbėjimas. Žodis nėra įprastas kasdienėje vartosenoje – įprastesnis žodis duobė. Šio romano duburys yra ne šiaip gili vieta, kur vaikai mėgę nardyti – tai upės sąnašų vieta, kuri pražudo ne dėl gylio, o dėl to, kas yra paviršiuje. Duburys – tai galbūt paviršutiniško, be gelmės gyvenimo, užnešto kasdienybės sąnašomis, įvaizdinimas. Kartu tai ir paties sovietmečio paveikslas: jauni svajotojai, prisiskaitę knygų, tikisi pasiekti gelmę, bet žūsta atsitrenkę į paprasčiausias išvartos šakas.

Granausko *Duburys* – sudėtingas, daugiaprasmiškas romanas apie traumines patirtis, kurios nėra įsisąmonintos, užfiksuotos atmintyje. Paprasto žmogaus gyvenimo istorija, pasibaigusi savižudybe, tampa nuoroda į tai, kas įvyko kultūroje, kaip sovietmetis suluošino žmogaus dvasią, pavertė jį vien fizinių gyvenimą išpažįstančiu individu. Gyvenimas parodomas kaip tuščias, lėkštas, be iniciatyvos, be siekio turėti savo pasaulį. Literatūrologas Vytautas Kubilius dienoraštyje buvo įrašęs tokius žodžius apie sovietinį žmogų: „*Homo sovieticus* – be iniciatyvos“²⁴, „*Homo sovieticus* – pasyvumas.“²⁵ Beje, panašiai jis apibūdino ir pačią literatūrą: „Nebėra net veikiančio žmogaus, kuris ryžtųsi veiksmui. Begalinės refleksijos, bet tuštumoje. Valios paralyžius ir tikslo nebuvimas.“²⁶ Granausko romane nebėra ir tų begalinių refleksijų: pagrindinis veikėjas per daug nesvarsto netgi prieš šokdamas į duburį. Taip liudijamas ankstyvojo sovietmečio žmogaus dvasinis paralyžius, savojo „aš“ sunaikinimas.

Šiame romane visi be išimties jaunosios kartos atstovai yra virtę *homo sovieticus* – ir rusakalbiai, kurie jaučiasi naujojo pasaulio šeiminkais, stengiasi įrodyti savo pranašumą, ir lietuviai, susitakę su savo situacija. Visų jų veikimo erdvė yra labai ribota: tas pats fizinio gyvenimo duburys, kuris neturi jokių perspektyvų: Klava, kuri bando sau ir kitiems įteigti savo pranašumą, nusižudo dar anksčiau už Jiuzapą: nuslysta nuo tilto į Danę. Senoji karta parodoma kaip bejėgė – tai sovietmečio mirtinai suluošinti žmonės, sutraiškinti jėgos, kuri yra daug stipresnė už juos.

24 Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai, 1978–2004*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 128.

25 *Ibid.*, p. 130.

26 *Ibid.*, p. 376.

Išskirtina yra tai, kad trauminės patirtys romane perteikiamos kaip nesuvoktos, neįsisąmonintos, bet emociškai paveikios, tiesiog fiziškai juntamos: net ir nesąmoningai išgyvenama trauma destruktvyviai veikia žmogaus egzistenciją, naikina jo būtį. Granauskas gebėjo aprėpti sunkų pokario tarpsnį kaip palikusį įspaudus fiziniame ir emociniame žmonių gyvenime, kaip žaizdą pačiame kultūriniame audinyje.

Ramūno Klimo metaforos apie žmogaus paniekinimą

Granausko papasakota istorija atrodo labai paprasta, primenanti sovietmečio žmonių gyvenimo pilkumą, niūrią kasdienybę, o Ramūno Klimo kuriamą fabulą tenka pačiam skaitytojui sudėlioti iš fragmentų: nėra jokio nuoseklumo, tik padriki nebaigtos istorijos skivytai – būsenos. Pats rašytojas šį romaną pavadino „fragmentariumu“, kurio taip ir nespėjo baigti – liko rankraštis, spaudai jį parengė rašytojas Vytautas Martinkus.

Pasak traumos tyrinėtojos Laurie Vickroy, fragmentiškas naratyvas šiuolaikiniams rašytojams tampa priemone išreikšti traumines patirtis²⁷. Būtent šioje atskirų būsenų dėlionėje galime užčiuopti tam tikrus esminius traumos naratyvo sandus, kurie suriša visą tekstą, paverčia jį vieningu liudijimu apie sovietmetį, Maskvos laiką. Rašytojui ypač svarbi trauminė atmintis, kurią jis siekia išreikšti per praeities prisiminimus, kuriuos išprovokuoja sąšmonės vaizdiniai.

Romanas pradedamas gaisro vaizdiniais, kurie yra tarsi nesibaigiančio sapno dalis ir viena esminių romano metaforų. Būtent šis sapnas padeda pasakotojui, gyvenančiam Vilniuje, mintyse nusikelti į savo gimtinę, grįžti prie savo ištakų: Girnių, Girnelio, Girnės. Tai nesąmoningas, sapno inspiruotas gręžimasis prie to, kas yra esmių esmė, – priešingybė kasdienybės rutinai, nemalonioms žurnalistinėms užduotims. Nuo šio sapno apie gaisrą gimtinėje prasideda sąmoninga dvasinė kelionė bandant aiškintis savo būtį. Sapnas reikšmingas šiame tekste kaip nuoroda į tai, kas glūdi sąšmonėje, veikia žmogaus pasirinkimus, degina jį iš vidaus. Toks yra ir pačios traumos poveikis – patirtis iš naujo atgaminama „nesąmoningumo pavyzdžiais“²⁸.

27 Laurie Vickroy, *Trauma and Survival in Contemporary Fiction*, Charlottesville and London: The University of Virginia Press, 2002, p. XI.

28 *Ibid.*, p. 13.

Maskvos laike labai svarbi buvimo „prie bato“ patirtis, kuri raiškiai apibendrina visą to meto žmogaus egzistenciją. Šios būsenos perteikimas romane – nepaprastai lėtas, įdėmus žvalgymasis po vaiko, išgyvenančio tėvo suėmimą, pasaulį. Pats veiksmo laikas metaforiškai vadinamas Didžiųjų Speigų laiku, kada įvyksta tai, kas neatitaisoma: tėvas išsivedamas į raudonojo mūro pastatą, kuriame įsikūrę enkavėdistai, ir daugiau gyvas iš ten nebesugrįžta. Nors vaikas dar nėra linkęs reflektuoti, bet jis jaučia, juslinė atmintis tampa neištrinama net po daugelio metų: tai, kas prisimenama, tarsi vyksta čia ir dabar. Tai labai tikslus trauminės patirties fiksavimas, į atmintį įrašant visus atklydėlio kariškio rusiškus žodžius, kurie tada buvo pasakyti ir tekste atkartojami ištisomis tiradomis. Šis vaikystės momentas romane išauginamas net iki kelių ilgų skyrių: tai labai intensyvus atminties darbas, įvardijant konkrečias detales. Viena išraiškiausių, metaforiškai talpiausių – bato, ištepto gutaliniu, su dantų žymėmis:

Siaubingoji galybė, nutrenkusi mane iš aukštybių, pataikė tiesiai į postalėj paliktą žvėrelio išnarą. Prie nekviestojo svečio bato. Prie didžiulio tarsi aprūkęs aliejaus fabriko kaminas aulinio bato, kurio odoje ties pačiais pirštų galais buvo įkirstos ar tik ne dantų žymės, irgi užteptos gutaliniu ir šepetiu išblizgintos.²⁹

Citata vaizdžiai perteikia smurtą, galios demonstravimą, išorinį valdžios blizgesį.

Šeimos drama romane rodoma vaiko akimis – esančio prie enkavėdisto bato ir stebinčio tėvą, motiną, jų nuščiuvimą, kariškio žodžių pliūpsnius, savotiškus monologus, kuriais bandoma provokuoti, išreikšti savo pranašumą, šeimnininko padėtį. Šis paniekinimo vaizdas lyginamas su kitu, užfiksuotu rusų klasiko Fiodoro Dostojevskio – Iljušos akivaizdoje Mitia Karamazovas už barzdos išvelka jo tėvą iš smuklės. Toks kontekstas tik dar labiau sustiprina psichologinį Klimo romano krūvį, išryškina pažeminimo mastą, bet kokios *deržavos* (dažnas rašytojo žodis, įvardijantis sovietinę sistemą) sunkį.

Visa kita romane – tarsi šio svarbiausio gyvenimo epizodo atgarsiai, verčiantys pajusti priklausomybę nuo turinčiųjų valdžią ir galią. Vaikas virsta suaugusiuoju, bet ir toliau tebelieka stebėtoju iš šalies, tuo, kuris jaučia pažeminimą, bet negali nieko pakeisti: „Prie bato buvęs. Nūnai esąs prie bato. Prie jo, matyt,

29 Ramūnas Klimas, *Maskvos laikas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 196.

ir pasiliksiąs.“³⁰ Šis vaizdinys tampa romano leitmotyvu, ženklinančiu ne tik praeitį, bet ir ateitį.

Psichologinės įtampos kupinas įkurtuvių aprašymas, kuris taip pat plėtojamas per keletą romano skyrių – tai dar viena metaforiškai talpi „frangmentariumo“ dalis, kurioje vaizduojamas susitikimas jau po daugelio metų su tuo pačiu tėvą pražudžiusiu enkavėdistu, kuris švenčia įkurtuves Žirmūnuose. Labai svarbi prieškambario scena: buvęs saugumietis (nauja profesija – rūbininkas) tiesiog nebyliai, vien tik savo veido mimika, demonstruoja, kas yra šių namų šeimininkas, o trys atėjusieji turi pasijusti nereikalingais svečiais. Prie stalo taip pat buvę saugumiečiai – tarsi būtų vieninteliai, o kiti – tėra patarnautojai, linksmitojai. Tai vėlgi pažeminimo epizodas, tik šįkart jau stebimas ne vaiko, o suaugusiojo akimis: „Nėsyk nesam apypikčiai susizgribę, kad trypinėti prieškambarį – mus ištikusios, apžiojusios, o dabar atraujančios lemties metafora?“³¹ Šis retorinis klausimas sugestijuoja, kad tokiu prieškambario epizodu siekiama daug platesnio apibendrinimo.

Klimo fiksuojama tokia pati vienatvė, kaip ir Granausko romane, toks pats svaiginimasis alkoholiu siekiant užsimiršti, vidinis žmogaus pažeistumas, kai ne-drįstama išsipasakoti net vaikystės draugui. Kol pažeminimo scenų niekas nepri-
mena, tol visa tai tarsi ir pasilieka dvasios gelmėje, bet kai praeities momentai at-
kuriami, psichologinė įtampa prasiveržia: prasideda daugiadienis gėrimas, kurio
niekas negali sustabdyti. Taigi tik iš paviršiaus sovietmečio žmogus gali atrodyti
ramus, susitaikęs su esama padėtimi, bet jo viduje justis pažeminimo kartėlis.
Tokią dvasinę būseną, kai, atrodo, belieka tik prasigerti, yra paliudijęs poetas
Marcelijus Martinaitis: „Dabar yra tik trys keliai: arba būti sąžiningam ir tapti
auka, arba pasidaryti aklą sistemos įrankiu, arba prasigerti“³², – rašė jis 1984 m.
Masinis alkoholizmo paplitimas sovietmečiu galėtų būti siejamas su šia situacija
be išėities, intelektualine disharmonija.

Sąmonės blaivėjimas *Maskvos laike* parodomas kaip sudėtingas procesas, kurį išprovokuoja žmogus, netyčia ištaręs žodį „okupacija“. Tai Antuanas, savo dvasine sankloda kitokios, dvaro, kultūros atstovas, gebantis įvardyti tai, kas sklando ore, kame kiti gyvena. Jo gyvenimo prisiminimas verčia įsitraukti į ref-

30 *Ibid.*, p.197.

31 *Ibid.*, p. 236.

32 Marcelijus Martinaitis, *Tylintys tekstai: Užrašai iš raudonojo sąsiuvinio, 1971–2001*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006, p. 128.

leksijas, kurios padeda pačiam įsisąmoninti okupaciją: „Užsiliūliavusių stebėtojų prasnausta, jautriausių seismografų neužrašyta, ji jau buvo perėjusi į kitą būvį, gal iš seisminio į radioaktyvųjį, kai tik koku ypatingu Geigerio skaitikliu – bet ne mieguistomis somnanbulo juslėmis – tegali patirti, kad ji tokia yra.“³³ Rašytojas okupaciją skiria į dvi dalis: vieną metaforiškai įvardija kaip Didžiųjų Speigų – šis laikas stebimas iš vaiko perspektyvos, o kitą, daug mažiau matomą, pavadina Antrąja savaite – būtent šiuo laikotarpiu virstama suaugusiuoju, gebančiu prisiminti ir jausti kaltę dėl savo nuolankios laikysenos.

Juslinė vaiko atmintis romane susijungia su suaugusiojo žmogaus refleksija, bandymu tapti tuo seismografu, skaitikliu, kuris gebėtų užfiksuoti okupacijos įsismelkimą į gyvenimus, į paprasčiausią kasdienybę. Nuorodų į okupacinį režimą *Maskvos laike* apstu – nuo 1940 metų iki pat Nepriklausomybės atkūrimo. Ypač semantiškai talpus Kapų salos vaizdinys: rašoma apie žmonių žudymą ir draudimą juos minėti, kapinių uždarymą, bandymą užtvindyti vandeniu. Kita svarbi okupacinį režimą apibūdinanti erdvė – tai raudonojo mūro, stebinčio visą miestą, tikrovė, žmonių žeminimas demonstruojant valdžią visur, kur tik įmanoma, tai pagaliau dokumentų naikinimas, suvokus, jog ateina nauji laikai. Sistemos blogis mutuoja, keičiasi, bet pažeminimas išlieka kaip esminis viso Maskvos laiko bruožas.

Romano pavadinimas – talpi sovietmetį apibendrinanti metafora. Pats rašytojas jį aiškino taip:

Beje, Maskvos laikas romane suprantamas kaip paniekos metafora. Ne kokios nors metafiziškos, o iš realių šaltinių sklidusios paniekos, kurios apgaubtas žmogus (jo gentis) egzistavo tas penkias dešimtis metų, kartais itin aštriai ją pajusdamas, o kartais net užmiršdamas, kartais pabandydamas trumpai iš jos išsiveržti, o kartais tik sugūždamas savyje tai, ką būtinai reikėjo išsaugoti.³⁴

Klimas gebėjo parodyti, kaip kartais neįžiūrimai, prisidengiant netgi labai gražiais žodžiais, draugiškumo gestais, gali būti reiškiamą panieką – itin jautriai fiksuojamas žmogaus pažeminimo patyrimas. Tai jauti ne tik apsilankymo pas buvusį enkavedistą aprašyme, bet ir kituose fragmentuose: pavyzdžiui, susitikime su rašytoju.

Priešingai nei Granausko romane, kur vaizduojama kaimo kultūros erozija, atskleidžiama žmogaus be šaknų situacija, *Maskvos laike* labiausiai pabrėžiama

33 Ramūnas Klimas, *op. cit.*, p. 320.

34 *Ibid.*, p. 448.

panieka intelektualams, dvasinis luošinimas. Tėvas, kultūros žmogus, siekė daugiau nei jam buvo sovietmečiu leidžiama: tapo sūnaus vedliu į Kapų salą, kuri slepia sovietmečio nusikaltimus (ten palaidoti nužudyti Girnių gydytojai). Tėvo atsiminimas tampa jungiamuoju pasakotojo ryšiu su gimtine: dvasiškai nepritampama prie Vilniaus, kuris siejamas su žurnalisto darbu, užsakomaisiais straipsniais, su butu Lazdynų mikrorajone, kurį pristato kaip „voljerą rezervate“³⁵. Esminė romano trajektorija – ne iš namų į svetimą miestą, o iš miesto – į namus, į gimtuosius Girnius, prie ežero, kuriuo irtasi prieš bangas su tėvu, prie upės, kuria pats plaukęs baidare pagal tėvo žemėlapius. Taigi grįžimu namo tarsi siekiama atkurti tėvo autoritetą, tapti tuo, kuris brangina kultūrinę atmintį, išsiveržia iš somnanbulo būsenos.

Tokių vietovardžių ar hidronimų kaip Girniai, Girnelis, Girnė reikšmė vestina iš žodžio „girnos“ – tai, kas turi svorį, nelengvai pakeliama, padeda kurti priešpriešą tarp giluminės esmės ir gyvenimo paviršiaus. Gaisras Kapų saloje, kuris tarsi ir pažadina prisiminti Girnius, tėvą, gali būti suvokiamas kaip apvalančios vidinės ugnies įvaizdinimas, atsigręžimas į tiesą, kurią bandyta ištrinti iš žmonių atminties, arba kaip įspėjimas apie visiško atminties sunaikinimo grėsmę.

Iš esmės Klimo romanas *Maskvos laikas* yra savotiškas sovietmečio teismas, kuriame kviečiami dalyvauti ir skaitytojai: į juos ne kartą kreipiamasi „mielas žmogau“. Romane galima aptikti ir kreipimąsi į teismą: „Ne, garbusis teisme“³⁶; tarsi būtų siekiama išsiaiškinti, kas su žmogumi atsitiko sovietmečiu, netiesiogiai ginčijamasi su įprastomis ištarmėmis apie tą laiką. Deja, šis polifoniškas romanas taip ir liko paties autoriaus nebaigtas.

Ir Granauskas, ir Klimas išskyla kaip savotiški sovietmečio diagnostikai, įvardijantys to laiko paliktas žaizdas žmonių gyvenimuose. Jų perteiktos individualios istorijos gali būti suvokiamos kaip įvaizdinimas to, kas įrašyta daugelio žmonių patirtyse ir atmintyje.

Gauta 2017 03 24

Priimta 2017 04 07

35 *Ibid.*, p. 64.

36 *Ibid.*, p. 159.

Reflections of Cultural Trauma in Romualdas Granauskas's novel *Duburys* (The Pit) and Ramūnas Klimas's *Maskvos laikas* (Moscow Time)

S u m m a r y

Cultural trauma is defined as the damage done to people's lives when epochal breaks impact identity. Psychological, sociological, and literary research has shown that trauma discourse is still relevant today, that it is crucially important to talk about traumatic events related to Soviet-era experience. These two novels contribute to the powerful works exploring cultural trauma and attempting to grasp the scale of the damage it has effected.

Romualdas Granauskas's 2003 novel *Duburys* (The Pit) draws attention to the experiences of a Soviet individual who has left his rural origins: the struggle to adapt to city life, the loss of roots and lack of spiritual framework, the submission to fate. This is a passive Soviet-era person – someone lacking any sense of initiative or belonging, who leaves no sign of his existence. Granauskas depicts the complete erasure of this individual's original identity and how his new one is marked by the conflict of hiding his true nature as he is overwhelmed by a new, foreign context.

Another view of the Soviet era is revealed in Ramūnas Klimas's 2005 novel *Maskvos laikas* (Moscow Time), which depicts the intellectual circles, the awakening of consciousness as opposed to oblivion; here the work of memory is focused on childhood events, in particular the humiliation of the protagonist's father. The novel focuses a great deal on the state, and process, of being "under someone's boot" and how this kind of degradation can be carried into adulthood. Although the novel does not depict overt resistance, it describes the character's refusal to accept the condition of degradation; the Soviet occupation is understood as a period of degradation during which a coercive system caused deep psychic damage. The author of this article presents Klimas's novel as the judgement upon the Soviet period inspired by the awakening consciousness, a judgement in which the reader is invited to take part.

Keywords: cultural trauma, Soviet period, consciousness, memory, the contemporary novel.
